Міністерство освіти і науки України
Кам’янець-Подільський національній університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

з теми: **«ВИВЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В РОКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII СТ. В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ.»**

Виконав: здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, студент групи IstP2-B22
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
за ОПП Середня освіта (Історія та правознавство)
денної форми навчання
Олександр ЧЕБАН

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, старший викладач
Віталій СТЕПАНКОВ

Рецензент:
_____
_____

Кам'янець-Подільський – 2026 рік

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНО-ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ПЛАСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Характеристика писемних джерел та візуальних матеріалів з історії козацького війська XVII ст..

1.2. Еволюція наукових поглядів на військову діяльність Б. Хмельницького в українській та зарубіжній історіографії.

1.3. Навчально-методичне забезпечення теми у сучасній педагогічній літературі та дидактичних розробках.

РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНИЙ ГЕНІЙ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

2.1. Модернізація структури, озброєння та тактики козацького війська в середині XVII ст.

2.2. Комбінаторний характер стратегії Б. Хмельницького: аналіз ключових переможних операцій 1648–1654 рр.

2.3. Роль розвідки, дипломатії та психологічного чинника у військовій системі Гетьманщини.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНА СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ПРЕДМЕТНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ ПРИ ВИВЧЕННІ ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА ГЕТЬМАНА

3.1. Реалізація змістових ліній НУШ при висвітленні військово-політичних подій Національної революції.

3.2. Використання методів візуалізації та інтерактивного моделювання тактичних ситуацій на уроках історії.

3.3. Методика критичного аналізу історичних джерел як засіб деконструкції міфів про козацькі битви.

3.4. Розробка фрагментів уроків та системи оцінювання навчальних досягнень учнів.

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДОДАТКИ

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний етап реформування історичної освіти в Україні вимагає докорінного перегляду підходів до вивчення знакових подій національного минулого. Відхід від знаннєвої парадигми до формування цілісних компетентностей зумовлює потребу у якісно новому осмисленні мілітарної історії. Національно-визвольна війна середини XVII ст. та постать Богдана Хмельницького традиційно посідають центральне місце у шкільному курсі історії України, проте методика викладання військового аспекту часто залишається консервативною, обмежуючись репродуктивним відтворенням дат та назв географічних пунктів.

Традиційна шкільна практика здебільшого грішить надмірною фактологізацією та романтизацією. Битви під Жовтими Водами, Корсунем чи Пилявцями часто подаються школярам як наслідок стихійного героїзму козацьких мас. Натомість сучасна академічна наука переконливо доводить, що за цими перемогами стояв глибокий стратегічний розрахунок, філігранне використання рельєфу, передові тактичні схеми (зокрема, бій рухомим табором) та потужна агентурна розвідка. Цей дисонанс між високим рівнем історичної науки та спрощеним шкільним наративом становить серйозну дидактичну проблему.

У контексті екзистенційної російсько-української війни суспільний запит на якісну та об'єктивну мілітарну історію зріс безпрецедентно. Вивчення військового мистецтва Богдана Хмельницького сьогодні — це не просто данина минулому, а потужний інструмент формування національної стійкості, військової культури та громадянської ідентичності. Аналіз логіки прийняття полководницьких рішень дозволяє школярам зрозуміти природу збройних конфліктів, роль дипломатії, логістики та інформаційно-психологічних операцій, які були ефективно інтегровані в мілітарну систему Гетьманщини.

Відтак, нагальною є потреба в деконструкції застарілих (часто — нав'язаних імперською та радянською історіографією) наративів. Сучасному вчителю історії критично бракує адаптованих алгоритмів тактичного моделювання,

візуалізації та роботи з автентичними джерелами (літописами, військовими реляціями), які б дозволили учням 8-го класу не лише заучувати перебіг кампаній, а й розвивати критичне та просторове мислення. Необхідність розробки ефективного методичного інструментарію, здатного перетворити вивчення військової історії з пасивного читання на захопливий процес історичної реконструкції, повною мірою зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Об'єкт дослідження — процес вивчення історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. у 8-х класах закладів загальної середньої освіти.

Предмет дослідження — зміст, методи, прийоми та засоби навчання, спрямовані на формування в учнів предметних компетентностей під час вивчення військового мистецтва Богдана Хмельницького.

Мета роботи полягає у теоретичному обґрунтуванні та практичній розробці методичної системи вивчення військової діяльності Б. Хмельницького, що інтегрує вимоги НУШ, методи історичного моделювання та роботу з автентичними джерелами.

Завдання роботи:

1. Здійснити комплексний аналіз джерельної бази та стану дослідження проблеми у вітчизняній історіографії та педагогічній думці.
2. Визначити ключові детермінанти військової системи Гетьманщини (організація, тактика, стратегія) як змістове ядро для шкільної програми.
3. Обґрунтувати дидактичний потенціал використання інтерактивних методів візуалізації та картографічних джерел при висвітленні воєнного мистецтва XVII ст.
4. Розробити методичний алгоритм критичного аналізу історичних текстів (літописів, реляцій) для розвитку аналітичних здібностей учнів.

5. Смоделювати практичні інструменти навчання (фрагменти уроків, тактичні кейси, критерії оцінювання), що забезпечують перехід від знаннєвої до компетентнісної парадигми.

Проблематика роботи. Основна суперечність дослідження полягає у розриві між багатим змістовим наповненням військової історії України XVII ст. та обмеженим інструментарієм його подачі у шкільних підручниках. Проблема полягає у домінуванні описовості над аналітикою: учні вивчають наслідки битв, але не розуміють механізмів їх досягнення. Робота спрямована на подолання методичного вакууму у питаннях візуалізації складних стратегічних маневрів та адаптації наукових даних про козацьке військо для сприйняття учнями підліткового віку без спрощення історичної достовірності.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс наукових методів:

- Історіографічний та термінологічний аналіз — застосовувався для вивчення еволюції наукових поглядів на постать Б. Хмельницького та уточнення методичних категорій роботи.
- Метод теоретичного узагальнення — дозволив синтезувати надбання сучасної дидактики з концептуальними засадами НУШ.
- Порівняльно-історичний метод — використано для зіставлення тактичних схем козацького війська з європейськими військовими стандартами XVII ст., що стало основою для створення порівняльних таблиць у методичній частині.
- Метод дидактичного моделювання — застосовано для розробки сценаріїв навчальних ситуацій та фрагментів уроків-реконструкцій.
- Метод візуального аналізу — використано при відборі та адаптації картосхем битв і портретних зображень для навчальних потреб.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що:

- Вперше запропоновано модель вивчення військової історії через призму «стратегічного менеджменту» Б. Хмельницького, що дозволяє

розвивати в учнів навички прогнозування та критичного оцінювання ризиків.

- Удосконалено методику використання цифрових ресурсів (інтерактивних мап, 3D-моделей озброєння) у поєднанні з класичною роботою над джерелами.
- Дістали подальший розвиток підходи до реалізації наскрізних ліній НУШ (громадянська відповідальність, підприємливість) на матеріалі воєнно-політичної історії XVII ст.

Практичне значення. Результати дослідження мають безпосередньо прикладний характер для освітнього процесу:

1. Розроблено комплект дидактичних матеріалів: систему робочих листів для аналізу битв під Жовтими Водами та Корсунем, що включають алгоритми порівняння сил сторін.
2. Сформовано кейс інтерактивних вправ: вправа «Рада в Гетьмана» (моделювання прийняття рішень перед Пилявецькою битвою) та робота з контурними картами нового зразка.
3. Запропоновано критерії оцінювання проектної діяльності учнів з військової історії, які базуються на рівнях сформованості історичного мислення, а не на механічному запам’ятовуванні.
4. Матеріали роботи можуть бути використані вчителями історії при підготовці до занять у 8 класі, розробці авторських факультативів («Військова слава України»), а також під час проведення музейних уроків та занять гуртків козацько-лицарського виховання.

Апробація результатів. Основні положення дослідження оприлюднено на засіданні кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії, а також представлено у формі доповіді на студентській науковій конференції.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (50 найменувань).

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНО-ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ПЛАСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Характеристика писемних джерел та візуальних матеріалів з історії козацького війська XVII ст.

Формування цілісного уявлення про військове мистецтво Богдана Хмельницького в учнівському середовищі неможливе без залучення репрезентативного масиву джерел, які дозволяють деконструювати суто описовий підхід підручника. Об’єктивність наукової реконструкції мілітарних процесів XVII ст. тримається на «трьох китах»: козацькому літописанні, свідченнях іноземців та документальних актах гетьманської канцелярії, що в поєднанні з візуальними матеріалами епохи створюють фундамент для предметного аналізу.

Теоретичний аналіз джерельної бази розпочинається з корпусу козацьких літописів, які є не просто хроніками, а глибокими воєнно-політичними рефлексіями. Літопис Самовидця виступає як найбільш достовірне джерело, оскільки автор був безпосереднім свідком становлення козацької армії [5, с. 52–56]. Його описи битв під Жовтими Водами та Корсунем вирізняються деталізацією тактичних прийомів, зокрема використання розвідки та засідок. Натомість Літопис Григорія Грабянки та Самійла Величка пропонують ширший контекст, висвітлюючи ідеологічну складову війська та його організаційну структуру [2, с. 110; 4, с. 45].

Виняткове значення для вивчення технічного боку козацького воювання має праця французького інженера Гійома Левассера де Боплана. Його «Опис України» є першоджерелом для розуміння функціонування козацького «табору» — рухомої фортеці з возів, яка нівелювала перевагу польської важкої кінноти на відкритій місцевості [1, с. 88–92]. Саме Боплан надає технічні характеристики козацького озброєння та фортифікації, що дозволяє вчителю відійти від загальних фраз про «героїзм» до конкретики військової інженерії. Документальна база, представлена у збірнику «Документи Богдана

Хмельницького», відкриває внутрішню «кухню» війська: систему мобілізації, логістику та дипломатичне забезпечення походів [3, с. 142–145].

Методичний аспект роботи з цими джерелами у 8-му класі має базуватися на принципах доказового навчання. Замість пасивного читання, доцільно використовувати алгоритм «Синхронізація тексту та простору».

Методичний алгоритм використання джерел на уроці:

1. Етап текстової деконструкції: Учням пропонується фрагмент з Літопису Самовидця про битву під Пилявцями. Завдання: виписати всі дієслова, що описують дії козацького війська (напр., «ударили», «заманити», «обійшли»). Це формує розуміння динаміки бою [39, с. 115–120].
2. Етап інженерного моделювання: Використовуючи опис Боплана, учні мають схематично зобразити структуру козацького табору в 3–4 ряди возів. Важливо акцентувати увагу на розташуванні артилерії в кутах — це розвиває просторове мислення [31, с. 94].
3. Етап джерельної верифікації: Порівняння тексту підручника з універсалом Хмельницького щодо збору ополчення. Питання для дискусії: «Які реальні труднощі мобілізації приховує короткий опис у підручнику?».

Візуальний ряд дослідження включає карти Боплана та гравюри Вільгельма Гондіуса. У методичному плані ці матеріали є незамінними для подолання «картографічної сліпоти» учнів. Робота з картою має перетворюватися на розв’язання стратегічної задачі: «Чому Хмельницький обрав саме цю ділянку річки Жовті Води?». Аналіз гравюр дозволяє реконструювати антропологічний вигляд козацтва, що підкріплюється сучасними іконографічними дослідженнями [43, с. 48–50].

Системне використання писемних та візуальних джерел дозволяє реалізувати компетентнісний потенціал історичної освіти, перетворюючи учня з об’єкта впливу на дослідника. Це забезпечує не лише міцність знань про воєнне минуле, а й формує навички критичного оцінювання інформації, що є критично важливим у сучасному медіапросторі [40, с. 156]. Такий підхід закладає логічний

місток до аналізу еволюції наукових поглядів на постать гетьмана, що буде розглянуто у наступному підрозділі.

1.2. Еволюція наукових поглядів на військову діяльність Б. Хмельницького в українській та зарубіжній історіографії.

Осмислення військового генія Богдана Хмельницького пройшло тривалий шлях від романтизованих описів «козацької вольниці» до глибокого системного аналізу мілітарних структур у контексті європейської «військової революції» XVII ст. Історіографічна традиція дослідження цієї проблеми є неоднорідною, що зумовлено зміною методологічних парадигм та політичних контекстів, у яких працювали вчені. Аналіз еволюції наукових поглядів дозволяє виокремити ключові етапи трансформації образу гетьмана: від ватажка повстання до творця модерної військової системи Гетьманщини.

Фундамент наукового вивчення військової діяльності гетьмана було закладено у XIX — на початку XX ст. представниками народницької школи, зокрема М. Костомаровим та М. Грушевським. У працях М. Грушевського, зокрема у 8-му та 9-му томах фундаментальної «Історії України-Руси», військова діяльність Б. Хмельницького розглядається крізь призму широкого соціально-політичного руху. Вчений, хоча й акцентував увагу на народній стихії, першим здійснив спробу систематизувати дані про чисельність та мобілізаційні можливості козацького війська на початковому етапі війни [11, с. 412–415]. Грушевський детально аналізував стратегічні прорахунки та здобутки кампаній 1648–1649 рр., проте його методологія залишалася в межах позитивізму, де військовий чинник часто підпорядковувався соціальним процесам.

Якісно новий етап в історіографії пов’язаний із появою «державницької школи» у 1920-х роках. В. Липинський у праці «Україна на переломі» здійснив концептуальний поворот, розглядаючи Б. Хмельницького як архітектора військово-бюрократичної держави. Для Липинського армія гетьмана була не

просто інструментом війни, а «хребтом» нової політичної еліти [14, с. 73–78]. Цю лінію продовжив І. Крип’якевич, чия монографія «Богдан Хмельницький» до сьогодні залишається еталонною. Крип’якевич вперше глибоко проаналізував організаційну структуру війська, систему генеральної та полкової старшини, а також роль гетьмана у створенні регулярних підрозділів (піхоти та артилерії). Дослідник наголошував, що Хмельницький перетворив партизанську тактику на високе військове мистецтво, здатне протистояти кращим арміям Європи [13, с. 230–234].

Радянська історіографія (1930–1980-ті рр.) перебувала під потужним тиском ідеологічних догм, зокрема тези про «возз’єднання» 1654 року. Це призвело до викривлення військово-історичних акцентів: кампанії після 1654 року часто ігнорувалися або подавалися фрагментарно. Проте, попри ідеологічне забарвлення, в цей період з’явилися важливі фактографічні дослідження. О. Апанович у своїх працях з історії збройних сил України ґрунтовно дослідила питання озброєння, забезпечення та побуту козацтва, що дозволило реконструювати матеріально-технічну базу війська Хмельницького [7, с. 45–50]. Ключовим здобутком цього часу стало видання масиву документів, що відкрило шлях для майбутніх аналітичних узагальнень.

Новітній етап української історіографії (після 1991 р.) характеризується відмовою від міфологізації та переходом до аналізу військового мистецтва як складної системи. Визначальну роль тут відіграли праці В. Смолія та В. Степанкова. У їхній спільній монографії «Українська національна революція XVII ст.» військова діяльність гетьмана розглядається в контексті загальноєвропейських мілітарних трансформацій. Автори довели, що Хмельницький не просто копіював західні зразки, а створив унікальний синтез західноєвропейської лінійної тактики та східного маневреного воювання [19, с. 210–215]. В. Степанков окремо виділив аспект розвідки та контррозвідки гетьмана, довівши існування першої в історії України професійної спецслужби, яка була ключем до стратегічних перемог 1648 року [20, с. 56–62].

Окреме місце в сучасних дослідженнях посідає воєнно-історична школа І. Стороженка. Його праця «Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво...» є найбільш детальною реконструкцією тактичних прийомів козацтва. Стороженко впровадив у науковий обіг поняття «тришеренгового бойового порядку» та детально проаналізував механіку взаємодії козацької піхоти з татарською кіннотою. Дослідник переконливо спростував тези про чисельну перевагу козаків як головний чинник перемог, довівши, що вирішальними були вогневий маневр артилерії та швидкість перегрупування сил [21, с. 88–95; 22, с. 10].

Зарубіжна історіографія (насамперед польська) еволюціонувала від ворожого сприйняття Хмельницького як «бунтівника» до визнання його як видатного стратега. Якщо у XIX ст. (Л. Равіта-Гавронський) домінували оцінки гетьмана як руйнівника цивілізації, то сучасні польські історики (Я. Качмарчик, М. Нагельський) розглядають його як фахового мілітарного лідера, що зміг використати слабкі місця військової системи Речі Посполитої [71, с. 202–205]. Османська історіографія, введена у науковий простір завдяки Ф. Туранли, розкрила роль Хмельницького як геополітичного гравця, що вмів поєднувати військову силу з тонкою східною дипломатією [23, с. 64].

Узагальнюючи еволюцію поглядів, можна констатувати зміну акцентів: від опису подій — до аналізу структур. Сучасна наука розглядає військову діяльність Хмельницького як комплексну систему, що включала:

1. Стратегічне планування: перенесення війни на територію противника та знищення його живої сили (стратегія «total defence» за М. Кабачинським) [43, с. 28].
2. Тактичне новаторство: поєднання оборонної потужності табору з мобільністю кінноти.
3. Інформаційне забезпечення: домінування розвідки та використання психологічних операцій для дезорієнтації ворога.

Отже, військове мистецтво Б. Хмельницького перестало сприйматися як ланцюг випадкових перемог. Сучасна історіографія (Смолій, Степанков, Стороженко, Мицик) трактує його як цілісну інтелектуальну систему, що стала

основою для створення Української козацької держави. Це створює надійний теоретичний фундамент для розробки методичних аспектів вивчення теми у шкільному курсі історії, де акцент має зміститися з механічного запам'ятовування дат на розуміння логіки та глибини стратегічного мислення гетьмана. Наступним кроком у дослідженні стане аналіз навчально-методичного забезпечення цієї проблеми, що дозволить з’ясувати рівень імплементації цих наукових здобутків у педагогічну практику.

1.3. Навчально-методичне забезпечення теми у сучасній педагогічній літературі та дидактичних розробках.

Перехід від теоретичного осмислення історіографічних концепцій до їхньої практичної імплементації в освітній простір вимагає ретельного аналізу існуючого методичного супроводу. Якщо попередні підрозділи висвітлили «що» саме є об’єктом вивчення (джерела та наукові візії), то даний підрозділ зосереджений на інструментарії «як» транслювати складні мілітарні структури XVII ст. у свідомість сучасного школяра. Навчально-методичне забезпечення теми охоплює державні стандарти, чинні підручники, посібники для вчителів та новітні дидактичні розробки, що з’явилися в період 2020–2025 рр.

Фундаментом сучасного забезпечення виступає Державний стандарт базової середньої освіти та модельні програми з історії України для 8-х класів. Аналіз цих документів свідчить про зміщення акцентів з подієвого наративу на розвиток предметних компетентностей. У працях О. Пометун та Н. Гупана наголошується, що вивчення Хмельниччини має базуватися не на заучуванні хронології битв, а на розумінні причинно-наслідкових зв’язків та вмінні працювати з історичним простором [39, с. 88–92]. Компетентнісно орієнтована методика передбачає використання навчальних задач, які вимагають від учня ролі «стратега» або «дослідника», що безпосередньо корелює з військовим аспектом нашої теми [28, с. 16].

Центральне місце у забезпеченні посідають підручники нового покоління (автори: В. Власов, О. Гісем, І. Щупак). Порівняльний аналіз цих видань дозволяє виокремити різні підходи до висвітлення військового мистецтва гетьмана:

- Підручник В. Власова традиційно сильний у джерелознавчому компоненті, пропонуючи учням адаптовані уривки з літописів для аналізу тактики табору [31, с. 102–105].
- Видання О. Гісема робить акцент на візуалізації та схематизації битв, що полегшує сприйняття логіки маневрів [32, с. 140].
- Підручник І. Щупака інтегрує елементи критичного мислення, пропонуючи учням деконструювати міфи про «непереможність» або «стихійність» козацьких повстань [41, с. 118].

Проте, попри високу якість підручників, науковці (зокрема О. Гаврулик та В. Мельничук у розвідках 2025 року) вказують на певний дефіцит «живої» методики для висвітлення специфічних мілітарних аспектів: функціонування розвідки, логістики та психологічного впливу на противника [47, с. 24; 48, с. 89]. У зв’язку з цим особливої актуальності набувають дидактичні розробки, що базуються на методі історичної реконструкції та ігрового моделювання.

Для поглибленого вивчення військового генія Б. Хмельницького сучасна дидактика пропонує використання покрокових методичних алгоритмів, які ми структурували на основі аналізу праць К. Баханова [26] та О. Баранцева [43].

1. Алгоритм «Тактичне вікно битви»:
    - Крок 1: Аналіз ландшафту. Робота з інтерактивною картою. Учні визначають переваги та ризики обраної Хмельницьким позиції (напр., болотиста місцевість під Жовтими Водами).
    - Крок 2: Зіставлення ресурсів. Робота з порівняльною таблицею «Озброєння та чисельність». Важливо акцентувати увагу на ролі татарської кінноти як маневреного резерву [21, с. 112].
    - Крок 3: Реконструкція фаз бою. Учні за допомогою умовних знаків «розставляють» підрозділи на схемі, обґрунтовуючи свої рішення цитатами з Боплана або Самовидця.

2. Критерії оцінювання навчальних досягнень за даною методикою:

Рівень	Критерій (Військово-історичний аспект)	Діяльність учня
Початковий	Розпізнавання фактів	Називає дати битв та прізвища полковників.
Середній	Репродуктивне відтворення	Описує перебіг битви за текстом підручника.
Достатній	Аналітичне обґрунтування	Пояснює причини перемоги, вказуючи на тактичні прийоми (табір, обхід).
Високий	Прогностичне моделювання	Оцінює стратегічне значення битви для подальшого ходу війни; пропонує альтернативні варіанти дій.

Новітні методичні розробки 2024–2025 рр. також активно впроваджують цифрові інструменти. Використання QR-кодів для переходу до 3D-моделей козацьких гармат або віртуальних екскурсій місцями слави дозволяє залучити емоційний інтелект учнів, що є критично важливим для патріотичного виховання в умовах сучасних викликів [44, с. 115]. Окремої уваги заслуговує методика деконструкції історичних міфів, запропонована С. Терно, яка вчить школярів розрізняти пропагандистські нашарування та реальні факти військової звитяги [40, с. 128].

Таким чином, сучасне навчально-методичне забезпечення теми характеризується високим рівнем теоретичної розробки, проте потребує подальшої деталізації у питаннях практичного інструментарію. Аналіз підручників та посібників підтверджує наявність міцної фактологічної бази, але акцентує увагу на необхідності впровадження методів активного моделювання тактичних ситуацій. Саме поєднання класичного джерелознавчого підходу з інноваційними візуалізаційними технологіями є ключем до формування в учнів глибокого розуміння військового мистецтва Б. Хмельницького. Опрацьований масив методичної літератури створює необхідні умови для переходу до другого

розділу роботи — безпосередньої реконструкції стратегічного генія гетьмана, що стане змістовим ядром нашого подальшого дослідження.

РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНИЙ ГЕНІЙ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

2.1. Модернізація структури, озброєння та тактики козацького війська в середині XVII ст.

Аналіз джерельної бази та історіографічного доробку, здійснений у першому розділі, дозволяє стверджувати, що успіх Національної революції був би неможливим без радикальної трансформації козацьких збройних сил. Перехід від локальних повстанських виступів до масштабної визвольної війни вимагав від Богдана Хмельницького створення регулярної мілітарної машини, здатної на рівних протистояти професійним арміям Речі Посполитої та європейським найманцям. Це зумовило глибоку модернізацію трьох базових компонентів: організаційної структури, технічного оснащення та оперативно-тактичного мистецтва.

Теоретичне обґрунтування модернізації війська розпочинається з аналізу реформи військово-адміністративного управління. Хмельницький перетворив традиційний територіальний устрій козацтва на жорстку полково-сотенну систему, яка стала фундаментом нової держави. Полк виступав не лише військовою одиницею, а й мобілізаційним округом, де полковник мав повноту військової та судової влади [13, с. 142–145]. За свідченнями М. Грушевського та В. Липинського, така структура забезпечувала небачену для того часу швидкість розгортання сил — до 100–120 тисяч вояків у критичні моменти кампаній [11, с. 302; 14, с. 88]. Окремим напрямом модернізації стало створення професійної артилерії та інженерних підрозділів. Якщо раніше артилерія сприймалася як допоміжний засіб, то Хмельницький виокремив її в окремий рід військ із чітким підпорядкуванням генеральному обозному [18, с. 234].

Технологічне переоснащення війська відбувалося шляхом стандартизації вогнепальної зброї. Козацька піхота XVII ст. стала однією з кращих у Європі завдяки масовому використанню мушкетів та вдосконаленню системи ведення

вогню. На відміну від західноєвропейських армій, де пікінери складали до половини підрозділу, козацьке військо було майже повністю вогнепальним [17, с. 110–114]. Важливим елементом озброєння залишався також «чеснок» (протикіннотні шипи) та самопали власного виробництва. Гійом Л. де Боплан зазначав, що козаки досягли віртуозності у будівництві польових укріплень: за лічені години вони зводили вали, які було неможливо подолати фронтальною атакою [1, с. 95].

Для реалізації компетентнісного підходу у 8-му класі вивчення модернізації війська має супроводжуватися активною реконструкцією. Вчителю доцільно відійти від лекційного викладу на користь методу «Військової ради».

Методичний алгоритм «Реконструкція полкової структури»:

1. Моделювання ієрархії: Клас ділиться на групи («Генеральний штаб», «Полкова старшина», «Сотенна ланка»). Кожна група отримує перелік обов'язків (напр., генеральний підскарбій відповідає за логістику, обозний — за артилерію).
    - Завдання: Скласти план забезпечення війська продовольством на 10 днів походу. Це розвиває математичну та логічну компетентності [39, с. 145].
2. Тактичний аналіз «Рухома фортеця»: Використовуючи методику І. Стороженка, учні моделюють захист табору.
    - Інструкція для вчителя: Учні мають на папері формату А3 розташувати 10 возів у 2 ряди, визначити місця для гармат і пояснити, чому така побудова робить кінноту противника безпорадною [21, с. 156].

Педагогічна ситуація та реакція вчителя:

- Ситуація: Учень запитує: «Чому козаки не використовували важкі обладунки, як лицарі?».
- Реакція вчителя (Моделювання відповіді): Вчитель не дає пряму відповідь, а пропонує порівняти мобільність козака в легкому жупані та рейтара в латах у плавнях Дніпра. «Уявіть, що ви на березі річки Тясмин.

Де краще: у важкій броні чи з двома самопалами та шаблею?». Це стимулює аналітичне мислення [43, с. 42].

Критерії оцінювання практичної роботи з моделювання тактики:

Критерій	Опис (високий рівень)	Показник
Історична точність	Використання термінів «табір», «гаківниця», «мушкет», «універсал».	Учень оперує мілітарною лексикою XVII ст.
Аналітична глибина	Пояснення зв’язку між рельєфом та обранням тактики бою.	Вміння обґрунтувати стратегічний вибір гетьмана.
Креативність	Пропонування нестандартних рішень під час ігрового моделювання.	Здатність до варіативного мислення у межах історичної логіки.

Логічний висновок підрозділу дозволяє підсумувати, що модернізація війська під керівництвом Б. Хмельницького була не лише технічною, а й інтелектуальною революцією. Створення гнучкої системи управління та впровадження тактики масованого вогневого удару в поєднанні з інженерними укріпленнями створили умови для перших нищівних поразок польських військ. Саме ця модернізована сила стала інструментом реалізації масштабних стратегічних задумів гетьмана, детальний аналіз яких у контексті ключових битв 1648–1654 рр. буде здійснено у наступному підрозділі.

2.2. Комбінаторний характер стратегії Б. Хмельницького: аналіз ключових переможних операцій 1648–1654 рр.

Реалізація модернізаційного потенціалу козацького війська, розглянута у попередньому підрозділі, знайшла своє практичне втілення у стратегічному

плануванні кампаній Національно-визвольної війни. Комбінаторний характер стратегії Богдана Хмельницького полягав у здатності гетьмана синтезувати західноєвропейські досягнення лінійної тактики та вогневого бою з традиційною степовою маневреністю та глибоким використанням психологічного чинника. На відміну від полководців тогочасної Речі Посполитої, які робили ставку на фронтальний удар важкої кавалерії, Хмельницький розробив модель війни, де результат битви вирішувався ще до її початку — на етапі розвідки, вибору ландшафту та дипломатичної ізоляції противника [18, с. 215–218].

Основою стратегічного генія гетьмана став комбінований операційний маневр. У науковій школі І. Стороженка наголошується, що Хмельницький першим у військовій історії Східної Європи зміг органічно поєднати непоєднувані до того елементи: статичну вогневу міцність козацької піхоти («табору») та динамічний удар кримськотатарської кінноти [21, с. 94]. Ця комбінація нівелювала головну перевагу коронного війська — гусарію, яка в’язла у козацьких інженерних спорудах і ставала вразливою для флангових атак легкої кавалерії. Стратегія гетьмана базувалася на принципі «економії сил», де заманювання ворога в невигідні умови (засідки, яри, переправи) дозволяло перемагати меншими ресурсами [19, с. 156].

Першим етапом практичної реалізації цієї стратегії стала кампанія весни 1648 року. Битва під Жовтими Водами (квітень–травень 1648 р.) продемонструвала філігранне використання розвідки та дезінформації. Хмельницький не просто чекав на ворога, а нав’язав Стефану Потоцькому місце бою, оточивши польський табір у долині річки. Комбінаторика проявилася у поєднанні вогневої блокади та активної агітації серед реєстрових козаків, що призвело до їхнього переходу на бік повстанців у критичний момент [22, с. 5–8].

Корсунська операція (травень 1648 р.) стала класичним прикладом оперативного оточення. Хмельницький застосував прийом «удавана втеча», заманивши основні сили коронного війська у заздалегідь підготовлену пастку в Гороховій Діброві. Тут було реалізовано інженерну комбінацію: перекопані дороги, завали та використання артилерії з панівних висот. За свідченнями

літописця Самовидця, польське військо опинилося в ситуації, де кавалерія не могла розгорнутися, а піхота була розстріляна впритул [5, с. 62].

Для методичного аспекту навчання важливо, щоб учні зрозуміли не лише що сталося, а й як це було прораховано. На уроці історії у 8-му класі під час вивчення подій 1648 року доцільно використовувати метод «Стратегічний пазл».

Алгоритм методичного моделювання (на прикладі Корсуня):

1. Аналіз «картографічної пастки»: Учням надається фрагмент карти Горохової Діброви.
   - Завдання: Визначити три точки, де ландшафт (яри, ліс) унеможливлює атаку кінноти. Це вчить бачити зв'язок між географією та військовою справою [35, с. 24].
2. Моделювання психологічної атаки: Учні аналізують текст джерела про чутки, які поширювали козацькі розвідники серед поляків про «незліченні орди».
   - Питання: «Як страх впливає на здатність командира приймати логічні рішення?». Це реалізує наскрізну лінію психологічної стійкості [40, с. 110].

Критерії оцінювання аналітичного етапу:

Компонент аналізу	Високий рівень досягнень	Показник
Тактична грамотність	Пояснення ролі засідки М. Кривоноса як ключа до перемоги.	Вміння виділити переломний момент битви.
Робота з джерелом	Використання цитат з Боплана для опису озброєння сторін.	Точність посилань на реальну історичну інформацію.
Критичне мислення	Порівняння планів Хмельницького та Потоцького.	Оцінка помилок командування противника.

Успіх операцій 1648 року створив передумови для подальшого розширення масштабів війни. Хмельницький довів, що комбінування військових засобів із

політичним тиском дає змогу знищити кадрову армію противника. Проте справжнім викликом для його стратегії стала Пилявецька кампанія та перехід до позиційної війни, де комбінаторика гетьмана набула ще більшої складності через залучення мас ополчення та зміну міжнародної кон'юнктури. Детальний аналіз цих аспектів та битв під Зборовом і Батогом буде здійснено на другому етапі дослідження.

Розвиток успіху кампанії 1648 року став передумовою для масштабного стратегічного розгортання, де комбінаторний геній Богдана Хмельницького проявився у здатності керувати багатотисячними масами повстанців у синергії з професійним ядром війська. Якщо на першому етапі війни перемоги мали характер оперативних успіхів, то битва під Пилявцями (вересень 1648 р.) продемонструвала перехід до стратегії повного розгрому противника через інформаційно-психологічне домінування та майстерне маневрування резервами. Аналіз цієї операції дозволяє стверджувати, що гетьман не просто використав чисельну перевагу, а філігранно розіграв карту «недосвідченості» польського командування (так званих «перини», «латини» і «дитини»), свідомо провокуючи паніку в стані ворога [19, с. 162–165]. У наукових розвідках В. Степанкова та І. Стороженка підкреслюється, що Пилявецька перемога була результатом глибокої дезінформації: поширення чуток про прибуття 40-тисячної орди паралізувало волю польських воєначальників ще до початку активної фази бою [18, с. 248; 21, с. 134].

Другий етап переможних операцій, що завершився битвою під Батогом (1652 р.), став вершиною тактичної досконалості козацького війська, яку сучасні дослідники справедливо називають «українськими Каннами». У цій операції Хмельницький реалізував модель повного оточення та знищення елітного корпусу коронного війська під командуванням М. Калиновського. Комбінаторика тут полягала у поєднанні фронтального тиску піхоти з глибоким фланговим охопленням кавалерією, що в умовах обмеженого простору межиріччя Батога перетворило відступ противника на катастрофу [22, с. 12–14]. Цей тріумф не лише відновив військовий престиж Гетьманщини після невдачі

під Берестечком, а й довів життєздатність створеної Хмельницьким мілітарної системи, де швидкість прийняття рішень та інженерне забезпечення (спорудження шанців під вогнем) нівелювали будь-яку технічну перевагу європейських найманців [17, с. 130].

У методичному аспекті викладання цих подій у 8-му класі ключовим завданням вчителя є трансформація лінійного опису битв у багаторівневий аналіз стратегічних кейсів. Для глибокого засвоєння матеріалу учням пропонується алгоритм «Комбінаторна матриця Хмельницького», який дозволяє структурувати воєнні дії за трьома векторами: ландшафтним, технічним та психологічним.

Методичний інструментарій аналізу битви під Батогом:

1. Моделювання «Стратегічного вибору»: Учням пропонується ситуативне завдання: «Уявіть себе на місці гетьмана. Ваші сили розділені, противник зайняв укріплений табір. Який маневр оберете: тривалу облогу чи провокування ворога на вихід у поле?». Після обговорення вчитель наводить реальне рішення Хмельницького — нічну атаку та використання татарської кінноти для блокування шляхів відступу [39, с. 158–160].
2. Робота з порівняльним «Тактичним профілем»: Учні заповнюють таблицю, де порівнюють дії козацької піхоти та польських рейтарів. Це вчить бачити за кожним кроком війська конкретну технічну можливість озброєння (швидкість перезарядки мушкетів, далекобійність гармат) [31, с. 110].
3. Критерії оцінювання аналітичної діяльності учнів:

Показник компетентності	Характеристика діяльності	Оцінка (бали)
Просторове моделювання	Вміння графічно зобразити схему охоплення ворога на контурній карті.	10–12
Джерельна аргументація	Використання цитат із літописів для підтвердження тактичного маневру.	10–12

Критична рефлексія	Пояснення ролі випадковості та розрахунку в перемозі під Пилявцями.	10–12

Моделювання таких ситуацій дозволяє школярам не просто запам'ятати факт перемоги, а зрозуміти логіку війни XVII ст. Вчитель має акцентувати увагу на тому, що кожна операція Хмельницького була унікальним «конструктором», де деталі (погода, настрій противника, стан доріг) враховувалися з математичною точністю. Розгляд переможних операцій 1648–1654 рр. переконливо доводить, що військове мистецтво гетьмана базувалося на вмінні випереджати думку противника, створюючи ситуації, де ворог був змушений діяти за українським сценарієм. Цей аналіз створює необхідне підґрунтя для переходу до наступного аспекту дослідження — ролі специфічних служб (розвідки та дипломатії), які забезпечували інтелектуальний каркас для реалізації описаних вище стратегічних комбінацій.

2.3. Роль розвідки, дипломатії та психологічного чинника у військовій системі Гетьманщини.

Ефективність воєнних операцій Богдана Хмельницького, проаналізованих у попередніх підрозділах, була б неможливою без функціонування потужного інтелектуального каркаса, який складався з розгалуженої системи розвідки, превентивної дипломатії та засобів психологічного впливу. В умовах Національної революції XVII ст. гетьман зумів створити прототип гібридної моделі ведення війни, де інформаційна перевага та політична ізоляція противника ставали рівнозначними чинниками перемоги, поряд із артилерійським вогнем чи маневром кінноти. Це дозволяє розглядати військову систему Гетьманщини як складний організм, де «слово і таємниця» готували підґрунтя для успіху «шаблі та мушкета».

Фундаментальною складовою мілітарної стратегії Хмельницького була розвідка та контррозвідка, які за часів його гетьманування набули рис

професійної державної служби. Згідно з дослідженнями В. Степанкова, у структурі Генеральної військової канцелярії було виокремлено підрозділ, відповідальний за збір стратегічної інформації [20, с. 34–38]. Агентурна мережа гетьмана мала тотальний характер: вона охоплювала не лише територію України та Речі Посполитої, а й сягала Відня, Стамбула, Криму та Москви. Основними суб’єктами збору даних виступали представники православного духовенства, мандрівні дяки, кобзарі, дрібна шляхта та купці, чиє пересування не викликало підозр у коронної адміністрації. На відміну від західноєвропейських аналогів, козацька розвідка XVII ст. опиралася на широку підтримку місцевого населення, що забезпечувало гетьмана відомостями про рух польських військ у режимі реального часу [18, с. 192]. Окрему роль відігравала тактична розвідка — так звані «язики», захоплення яких перед битвою було обов'язковою передумовою для прийняття остаточного рішення про напад.

Військова дипломатія Б. Хмельницького виступала як інструмент стратегічного забезпечення походів. Гетьман усвідомлював, що боротьба з потужною Річчю Посполитою вимагає нейтралізації її потенційних союзників та пошуку зовнішніх мілітарних ресурсів. Ключовою дипломатичною перемогою стала угода з кримським ханом Іслам-Гіреєм III, яка забезпечила козацьку армію легкою маневреною кавалерією, дефіцит якої гостро відчувався на початку війни [23, с. 68–72]. Дипломатія гетьмана мала превентивний характер: він майстерно використовував листування з польськими воєначальниками та королем Яном II Казимиром для затягування часу, дезорієнтації противника щодо реальних намірів козацької сторони або створення ілюзії готовності до компромісу перед вирішальним ударом. Листування Хмельницького, проаналізоване у збірнику «Документи Богдана Хмельницького», свідчить про використання ним мови ультиматумів, що чергувалися з демонстративною покорою, що було формою дипломатичного тиску [3, с. 210–215].

Психологічний чинник у військовій системі Хмельницького був спрямований на деморалізацію противника та піднесення бойового духу власного війська. Гетьман першим у регіоні почав систематично застосовувати

методи інформаційно-психологічних операцій. Найбільш яскравим прикладом є битва під Пилявцями, де козацька сторона свідомо поширювала чутки про прихід «незліченної татарської орди». Використання вивернутих кожухів козаками для імітації татарського вбрання та масове розпалювання багать створили у польському таборі атмосферу панічного страху, що зрештою призвело до ганебної втечі коронних військ без серйозного бойового зіткнення [21, с. 142–145]. Психологічна війна включала також деконструкцію авторитету польського командування в очах їхніх підлеглих, висміювання «перини» і «латини» (розпещеності та книжності генералів), що підривало дисципліну в польському стані.

У шкільному курсі історії (8 клас) вивчення цих аспектів є найбільш складним, оскільки вони не мають прямої візуалізації (як-от фортеця чи гармата). Для подолання цієї абстрактності доцільно використовувати методику «Лабораторія стратегічних рішень».

Методичний алгоритм моделювання розвідданих:

1. Аналіз кейса «Донесення агента»: Учням надається адаптований текст донесення (стилізований під XVII ст.), де вказано кількість польських корогв, стан доріг та настрій шляхти під Корсунем.
    - Завдання: На основі цих даних запропонувати гетьману план дій (атакувати, відступити чи чекати). Це розвиває критичне мислення та вміння аналізувати приховані чинники [39, с. 172].
2. Моделювання дипломатичної переписки: Вправа «Лист королю». Учні мають написати коротку реляцію від імені Хмельницького, де б одночасно висловлювалася «покірність» та прихована погроза.
    - Мета: Пояснити учням, що дипломатія є формою боротьби без зброї [31, с. 115].
3. Етап психологічної реконструкції: Аналіз чуток. Учитель пропонує учням дослідити, чому професійні польські вояки повірили у міф про «мільйонну орду».

- Обговорення: Які засоби сучасної інформаційної війни схожі на методи Хмельницького? Це реалізує зв'язок з актуальним сьогоденням [47, с. 28].

Педагогічна ситуація та розширене моделювання:

Під час уроку вчитель ініціює рольову гру «Рада розвідників». Кожна група учнів представляє різні джерела інформації: «Духовенство», «Купці», «Захоплені полонені». Вчитель (у ролі гетьмана) ставить запитання: «Чи можемо ми довіряти цьому монаху? Хто заплатив цьому купцеві?». Така активність дозволяє школярам відчути складність верифікації інформації у доінформаційну епоху.

Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у даному підрозділі:

- Розуміння причинно-наслідкових зв’язків: Учень пояснює, як розвідка вплинула на вибір місця засідки під Корсунем (10–12 балів).
- Джерелознавча компетентність: Вміння розрізняти факти та психологічні маніпуляції у текстах козацьких літописів [5] та документів [3] (10–12 балів).
- Комунікативна компетентність: Здатність аргументовано довести необхідність татарського союзу, попри його неоднозначні наслідки (10–12 балів).

Таким чином, розвідка, дипломатія та психологічний тиск були не допоміжними, а системними елементами військової машини Богдана Хмельницького. Їхня інтеграція в єдину стратегію дозволяла гетьману компенсувати дефіцит ресурсів інтелектуальною перевагою. Вивчення цих аспектів у школі дозволяє відійти від примітивного сприйняття війни як сукупності битв і показує її як змагання інтелектів. Це створює логічну базу для переходу до третього розділу роботи, де ми запропонуємо комплексну методичну систему формування предметних компетентностей учнів на основі вивченого військово-історичного матеріалу.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНА СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ПРЕДМЕТНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ ПРИ ВИВЧЕННІ ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА ГЕТЬМАНА

3.1. Реалізація змістових ліній НУШ при висвітленні військово-політичних подій Національної революції.

Трансформація військово-історичних знань, акумульованих у попередніх розділах, у площину сучасної шкільної освіти вимагає чіткого дотримання парадигми Нової української школи (НУШ). Якщо стратегічний геній Богдана Хмельницького є об’єктивною історичною реальністю, то його вивчення у 8-му класі має на меті не лише засвоєння фактів, а й реалізацію наскрізних змістових ліній, що формують цілісну особистість. Згідно з концептуальними засадами модернізації освіти, викладання подій 1648–1657 рр. повинно інтегрувати чотири ключові лінії: «Екологічна безпека та сталий розвиток», «Громадянська відповідальність», «Здоров'я і безпека» та «Підприємливість та фінансова грамотність» [39, с. 42–45].

У науково-методичній літературі (О. Пометун, Н. Гупан) наголошується, що змістові лінії — це засіб інтеграції ключових і загальнопредметних компетентностей [39, с. 58]. При вивченні військового мистецтва Б. Хмельницького найпотужнішою є лінія «Громадянська відповідальність». Вона реалізується через аналіз державотворчого характеру козацького війська. Військова система Гетьманщини розглядається не як механізм агресії, а як інструмент захисту національних інтересів та прав станів. Робота з гетьманськими універсалами та присягами дозволяє учням осягнути цінність служіння державі [44, с. 114].

Лінія «Здоров'я і безпека» знаходить своє відображення у вивченні побуту козацького війська та інженерного захисту. Описи Г. Л. де Боплана щодо гігієни в таборах, способів лікування поранених та раціонального харчування козаків під час походів є ідеальним матеріалом для формування в учнів навичок

життєзабезпечення в екстремальних умовах [1, с. 102–105]. Військова логістика Хмельницького, що включала забезпечення тисяч людей продовольством та фуражем, безпосередньо корелює зі змістовою лінією «Підприємливість та фінансова грамотність», демонструючи учням важливість стратегічного планування та управління ресурсами [31, с. 120].

Для деталізації практичної частини пропонуємо авторські методичні розробки, що базуються на доказовому аналізі джерел.

1. Алгоритм «Військова логістика та підприємливість» (Лінія: Підприємливість та фінансова грамотність)

- Етап 1 (Аналіз ресурсів): Учні отримують дані про склад козацького полку (кількість козаків, коней, возів). Завдання: розрахувати необхідну кількість зерна та сіна на місячний похід, використовуючи відомості з «Документів Богдана Хмельницького» [3, с. 180].
- Етап 2 (Стратегічне планування): Моделювання ситуації — «Блокада ліній постачання». Учні мають запропонувати способи диверсифікації джерел постачання (використання місцевих ресурсів, створення таємних складів-«ям»).
- Результат: Формування вміння приймати економічно обґрунтовані рішення в умовах дефіциту.

2. Кейс-метод «Етика війни та цивільний захист» (Лінія: Громадянська відповідальність)

- Завдання: Аналіз тексту Зборівського договору (1649 р.). Учні досліджують пункти, що стосуються прав цивільного населення та амністії учасників повстання.
- Питання для дискусії: «Чи є військова перемога повноцінною, якщо вона не закріплена юридичним захистом громадян?». Це вчить учнів бачити зв'язок між силою зброї та силою права [40, с. 132].

Моделювання педагогічної ситуації:

- Ситуація: Під час уроку учень заявляє: «Хмельницький був жорстоким, бо спалював замки. Як це поєднується з громадянською відповідальністю?».
- Реакція вчителя: Вчитель ініціює «Суд історії», де учні розділяються на сторони: «Військова необхідність» та «Гуманітарне право». Замість прямої оцінки, вчитель пропонує проаналізувати військові звичаї XVII ст. через призму тодішнього права (Статутів Великого князівства Литовського) та сучасних Женевських конвенцій. Таке зіставлення епох сприяє деконструкції міфів та формуванню критичного мислення [43, с. 48].

Таблиця: Критерії оцінювання реалізації змістових ліній

Змістова лінія	Діяльність учня (високий рівень)	Критерій оцінки
Громадянська відповідальність	Аналізує військову присягу як акт політичної легітимації Гетьманщини.	Розуміння зв'язку «громадянин – військо – держава».
Підприємливість	Пропонує оптимальну схему розміщення артилерійського парку для економії пороху.	Ефективність використання ресурсів.
Здоров'я і безпека	Описує переваги козацького табору як засобу колективного захисту.	Вміння оцінювати безпекові ризики середовища.
Екологічна безпека	Оцінює вплив будівництва засік та укріплень на ландшафт місцевості.	Розуміння взаємодії війни та природи.

Реалізація змістових ліній НУШ під час вивчення військового мистецтва Богдана Хмельницького дозволяє перетворити мілітарну історію з переліку битв на багатовимірну школу життя. Використання практичних завдань на розрахунок ресурсів, аналіз юридичних документів та етичних дилем формує в учнів не лише знання про минуле, а й навички, необхідні для життя у сучасному

демократичному суспільстві. Такий підхід забезпечує глибоку інтеріоризацію цінностей, де військова перемога сприймається як результат системної праці, відповідальності та інтелекту. Це створює методичне підґрунтя для переходу до наступного аспекту — використання візуалізації та інтерактивного моделювання, які допоможуть зробити ці теоретичні лінії наочними та динамічними.

3.2. Використання методів візуалізації та інтерактивного моделювання тактичних ситуацій на уроках історії.

Впровадження методів візуалізації та інтерактивного моделювання у процес вивчення військового мистецтва Богдана Хмельницького є не просто вимогою сучасної дидактики, а необхідною умовою для подолання абстрактності історичного мислення в учнів 8-х класів. Традиційний підхід, заснований на лінійному читанні параграфа, часто не дає змоги осягнути просторову логіку битви, де вирішальним чинником була не лише відвага, а й геометрія розташування підрозділів, артилерійські сектори обстрілу та використання рельєфу як природного фортифікаційного елемента. Візуалізація в межах компетентнісно орієнтованого навчання історії має розглядатися не як ілюстративний додаток, а як інтелектуальний інструмент деконструкції складних воєнно-тактичних схем. Застосування картографічних джерел, зокрема «Спеціальної карти України» Гійома Л. де Боплана, дозволяє вчителю реалізувати метод «просторового занурення», коли учень бачить не статичні позначки, а динамічний ландшафт, що диктував полководцеві вибір стратегії [1, с. 88–90; 35, с. 23].

Теоретичне підґрунтя використання візуальних методів базується на працях В. Мельничука та О. Гісема, які наголошують на пріоритеті візуального каналу сприйняття інформації у підлітків [48, с. 91; 32, с. 142]. Інтерактивне моделювання тактичних ситуацій передбачає створення навчального середовища, де учень переходить із ролі пасивного спостерігача до статусу

«суб'єкта прийняття рішень». Це реалізується через розробку сценаріїв-реконструкцій, де на основі реальних даних про чисельність військ та стан озброєння, зафіксованих у літописах та документах, школярі мають змогу самостійно «розставити» підрозділи на цифровій або фізичній моделі поля бою [21, с. 115]. Наприклад, при розгляді битви під Жовтими Водами вчитель може застосувати метод «тактичного нашарування», де на базову топографічну карту послідовно накладаються вектори руху козацької розвідки, сектори вогню артилерії та зони маневру татарської кінноти. Такий підхід формує в учнів розуміння системності військового мистецтва, де кожна перемога є результатом точного математичного розрахунку [43, с. 47–50].

Методичний алгоритм моделювання тактичної ситуації на уроці має включати кілька логічних стадій, що забезпечують глибину аналізу. На першому етапі проводиться критичний аналіз візуального джерела: гравюри або схеми з підручника. Учні за допомогою вчителя ідентифікують типи озброєння та бойовий порядок («табір», «лінія»). На другому етапі відбувається «проблемне моделювання», коли вчитель змінює один із параметрів історичної ситуації — наприклад, стан погоди (як це було під Батогом) або чисельність ворожого резерву. Завданням учнів є спрогнозувати зміну тактики Хмельницького у відповідь на нові умови. Це розвиває прогностичні здібності та критичне мислення, що є ключовими навичками в межах сучасної освітньої парадигми [40, с. 124–128; 39, с. 145]. На третьому етапі доцільно використовувати елементи 3D-моделювання або інтерактивних мап, де візуалізація дозволяє «прокрутити» битву в часі, демонструючи фази оточення чи відступу ворога.

Педагогічне моделювання таких ситуацій потребує від учителя філігранного володіння мілітарною термінологією та знання технічних характеристик зброї XVII ст. Розглянемо ситуацію, коли під час аналізу Корсунської битви учень пропонує замість засідки у Гороховій Діброві дати відкритий бій кавалерії. Реакція вчителя у цьому випадку має бути спрямована на аналітику: замість простого заперечення доцільно запропонувати учневі порівняти тактико-технічні дані мушкета та гусарського списа. Використовуючи

візуальні таблиці озброєння, учень має самостійно дійти висновку, що у чистому полі кавалерія розіб’є піхоту, і саме ландшафт діброви був тим «модулем», який нейтралізував перевагу коронного війська. Такий метод «керованого дослідження» забезпечує не лише міцність знань, а й емоційне залучення до процесу вивчення національної звитяги [44, с. 116–118; 28, с. 17].

Логічним завершенням підрозділу є твердження про те, що інтерактивна візуалізація слугує мостом між сухою академічною датою та живою історичною подією. Вона дозволяє деконструювати міф про «стихійність» повстання, показуючи його як високотехнологічну для свого часу військову операцію. Систематичне використання інтерактивних моделей тактичних ситуацій на уроках історії України не лише підвищує рівень засвоєння матеріалу про військові перемоги гетьмана, а й сприяє формуванню просторової компетентності та критичного ставлення до будь-якого візуального контенту, що є надзвичайно важливим у сучасному інформаційному суспільстві. Це створює надійну базу для наступного етапу методичного аналізу — розробки критеріїв критичного оцінювання джерел як засобу деконструкції історичних міфів.

Логічним продовженням використання візуальних симуляцій є перехід від статичного спостереження до етапу активного конструювання учнями власних історичних просторів, що дозволяє реалізувати найвищий рівень пізнавальної самостійності в межах НУШ. На завершальному етапі роботи з підрозділом 3.2 доцільно акцентувати увагу на інтеграції ігрових елементів (гейміфікації) не як розважального компонента, а як методу глибокого занурення у військову логіку епохи. Використання методів інтерактивної картографії та цифрових реконструкцій, описаних у працях О. Боринця та Н. Вєнцевої, дозволяє трансформувати урок історії на дослідницьку лабораторію, де учень не просто вивчає перебіг битви під Берестечком чи Зборовом, а аналізує «ціну помилки» командування через зміну вхідних параметрів моделі [44, с. 112; 29, с. 58]. Такий підхід забезпечує формування просторової та інформаційної компетентностей, оскільки вимагає від школяра синхронізації текстових даних літописів із

топографічними особливостями місцевості, що відображені на картах Г. Боплана чи сучасних супутникових знімках полів битв [1, с. 92; 35, с. 25].

Методична ефективність інтерактивного моделювання значно зростає при застосуванні алгоритму «Варіативної реконструкції», де вчитель пропонує учням змоделювати альтернативні сценарії відомих воєнних операцій. Це дозволяє деконструювати фаталістичне сприйняття історії та показати військову діяльність Б. Хмельницького як динамічну систему прийняття рішень у ситуації високої невизначеності. Наприклад, під час роботи з матеріалами про битву під Пилявцями, учні за допомогою візуальних інструментів можуть перевірити, як би змінився результат бою, якби польська сторона не піддалася паніці, або якби козацький табір було розташовано на відкритій місцевості без прикриття річки [21, с. 140; 39, с. 162]. Педагогічна ситуація тут вимагає від учителя ролі модератора, який спрямовує дискусію від фантазування до науково обґрунтованого аналізу, спираючись на технічні характеристики тогочасного озброєння та логістичні можливості війська [48, с. 93]. Це привчає школярів до доказовості своїх суджень, що є критично важливим для розвитку критичного мислення та протидії маніпулятивним історичним наративам [40, с. 130].

Завершуючи розгляд візуально-інтерактивного аспекту навчання, слід зазначити, що він є ключем до емоційної інтеріоризації знань про національну звитягу. Сучасний учень, що звик до високого рівня динаміки цифрового контенту, знаходить у таких методах відповідний своїм запитам інструментарій пізнання. Використання 3D-панорам битв або інтерактивних часових ліній, де кожен тактичний крок гетьмана супроводжується посиланням на джерело, створює ефект «співпричетності» до державотворчих процесів XVII ст. [44, с. 115]. Таким чином, візуалізація та моделювання стають не просто способами унаочнення, а методами наукового пізнання, адаптованими для шкільного курсу. Це закладає міцний фундамент для переходу до наступного етапу методичної системи — критичного аналізу історичних текстів, оскільки після візуальної реконструкції битви учень починає «бачити» за рядками літопису реальну динаміку воєнних дій, що значно полегшує процес деконструкції міфів та

стереотипів, які десятиліттями нашаровувалися навколо постаті Богдана Хмельницького та його військового спадку.

Вивчення військового мистецтва Богдана Хмельницького вимагає розуміння того, як різні чинники — ландшафт, тип війська та обрана стратегія — впливають на результат битви. Для глибшого засвоєння цього матеріалу доцільно скористатися інтерактивним інструментом, який дозволяє моделювати тактичні сценарії XVII століття, спостерігаючи за зміною вірогідності перемоги залежно від прийнятих рішень.

3.3. Методика критичного аналізу історичних джерел як засіб деконструкції міфів про козацькі битви.

Ефективність візуалізації та моделювання, розглянута у попередньому підрозділі, значною мірою залежить від якості інформаційного наповнення, яке учень отримує з першоджерел. В умовах сучасного інформаційного простору, перенасиченого псевдоісторичними наративами та маніпулятивними інтерпретаціями, формування навичок критичного аналізу текстів стає не лише освітнім, а й безпековим завданням. Методика роботи з історичним джерелом у 8-му класі має еволюціонувати від простого вилучення фактів до глибокої деконструкції змісту, що дозволяє виявити авторську упередженість, відокремити реальну військову звитягу від літературних гіпербол та спростувати стійкі міфи про «стихійність» або «неорганізованість» козацького війська.

Теоретичний фундамент джерелознавчого підходу в шкільній історії базується на працях В. Мисана та С. Терно, які розглядають критичне мислення як процес верифікації інформації через зіставлення незалежних свідчень [37, с. 42–45; 40, с. 56]. Для вивчення військового мистецтва Богдана Хмельницького це критично важливо, оскільки козацькі літописи (наприклад, Самійла Величка чи Григорія Грабянки) часто грішать панегіричним стилем, наділяючи гетьмана та його військо майже міфічними характеристиками [2, с. 115; 4, с. 60]. Натомість

критична методика передбачає «фільтрацію» цих описів через сухі технічні дані Г. Л. де Боплана або актові документи, що дозволяє учням побачити за художнім образом реальну військову структуру [1, с. 94; 3, с. 112].

Алгоритм деконструкції історичного міфу:

Для системної роботи вчителю пропонується впровадити в освітній процес методичний алгоритм «Джерельна лабораторія: Міф vs Реальність», який ми структурували для аналізу міфу про «випадковість» перемоги під Корсунем.

- Етап 1. Ідентифікація претензії (міфу): Учням пропонується твердження: «Козаки перемогли під Корсунем лише тому, що їх було в десять разів більше, а польське військо було розгублене».
- Етап 2. Добірка альтернативних свідчень: Клас отримує два тексти: уривок з панегіричного вірша XVII ст. та фрагмент реляції польського офіцера з «Документів Богдана Хмельницького» [3, с. 245].
- Етап 3. Зовнішня та внутрішня критика:
    - Зовнішня: Хто написав текст? Коли? Якою була мета автора? (Наприклад, польський офіцер міг перебільшувати сили козаків, аби виправдати власну поразку перед королем).
    - Внутрішня: Які конкретні військові факти наводяться? Чи згадується роль ландшафту та артилерії? [37, с. 58–60].
- Етап 4. Синтез та верифікація: Учні зіставляють дані текстів із технічними характеристиками козацького табору за Бопланом.
- Висновок: Перемога була результатом не чисельної переваги, а філігранного використання інженерних загороджень та засідки М. Кривоноса.

Моделювання педагогічної ситуації:

- Ситуація: Під час обговорення битви під Берестечком (1651 р.) учень, спираючись на популярну літературу, стверджує: «Битва була програна лише через зраду хана, козаки були непереможні».
- Реакція вчителя: Замість прямого заперечення вчитель ініціює роботу з працею І. Свєшнікова «Битва під Берестечком», де наведено

археологічні дані [17, с. 110–115]. Учні порівнюють легенду про «непереможність» із фактами про нестачу боєприпасів та стратегічну ініціативу противника. Це дозволяє деконструювати міф про «випадковість» поразки, показавши її як результат комплексу чинників, включаючи логістичні прорахунки [43, с. 52].

Таблиця: Критерії оцінювання навичок критичного аналізу джерел

Рівень компетенції	Діяльність учня	Показник (бали)
Репродуктивний	Виділяє в тексті дату битви та імена учасників.	4–6
Аналітичний	Пояснює, чому автор джерела може бути упередженим (напр., релігійний чинник).	7–9
Критичний (НУШ)	Самостійно знаходить суперечності між двома джерелами та обґрунтовує найбільш вірогідну версію подій.	10–12

Отже, можна стверджувати, що методика критичного аналізу джерел є інструментом інтелектуального визволення учня від стереотипів. Вона перетворює вивчення військової історії на процес розслідування, де кожен факт потребує доказовості. Це забезпечує не лише глибоке знання матеріалу про Богдана Хмельницького, а й формує інформаційну гігієну, здатність протистояти пропаганді та впевненість у власних висновках, що базуються на перевірених фактах. Розгляд цього аспекту завершує теоретико-методичну частину третього розділу та дозволяє перейти до фінального етапу — практичної розробки фрагментів уроків, де всі наведені методи (візуалізація, моделювання, критичний аналіз) будуть синтезовані в цілісну педагогічну технологію.

Для закріплення навичок деконструкції міфів доцільно використати інтерактивний тренажер, який допоможе учням на практиці відрізнити науково обґрунтовані факти від легендарних нашарувань.

3.4. Розробка фрагментів уроків та системи оцінювання навчальних досягнень учнів.

Перехід від теоретико-методологічних засад до безпосереднього конструювання освітнього процесу є завершальним етапом нашого дослідження, де результати аналізу військового мистецтва Богдана Хмельницького та методів візуалізації інтегруються в цілісну дидактичну модель. Розробка фрагментів уроків вимагає від учителя не простого переказування ходу воєнних дій, а створення ситуацій «керованого відкриття», де кожен тактичний маневр гетьмана стає об’єктом учнівського дослідження. У цьому підрозділі ми зосередимося на практичній реалізації компетентнісного підходу, пропонуючи конкретні сценарії занять, що базуються на принципах доказової історії та активного моделювання, а також розробимо гнучку систему оцінювання, яка б відображала не лише обсяг засвоєних фактів, а й рівень сформованості історичного мислення школярів.

Перший етап практичної розробки присвячений конструюванню змістового ядра уроків історії України у 8-му класі, що охоплюють період становлення мілітарної системи Гетьманщини та перших перемог Національної революції. Ми відходимо від традиційної структури «опитування – виклад – закріплення» на користь моделі «Урок-лабораторія стратегічного аналізу». Такий формат дозволяє реалізувати методику критичного опрацювання джерел, описану в підрозділі 3.3, та інтегрувати змістові лінії НУШ щодо громадянської відповідальності та підприємливості [39, с. 142–145].

Фрагмент уроку №1: «Військова реформа Богдана Хмельницького: народження армії переможців»

Метою цього фрагмента є формування в учнів розуміння того, що військова могутність Хмельниччини була результатом системного державного будівництва, а не випадковим збігом обставин. Вчитель розпочинає заняття з проблемного питання: «Чому польська армія, яка вважалася однією з

найсильніших у Європі, програла вчорашнім повстанцям уже в перші місяці війни?». Для пошуку відповіді учні залучаються до роботи з «Пакетом реформатора».

Методичний алгоритм роботи:

1. Аналіз структури управління: Учні отримують адаптовані тексти універсалів Хмельницького про призначення полковників та сотенний устрій [3, с. 156]. Завдання полягає у створенні ментальної карти «Військова вертикаль Гетьманщини», де чітко розмежовані обов'язки генерального штабу (старшини) та територіальних підрозділів. Це дозволяє деконструювати міф про «козацьку анархію» [13, с. 140].

2. Технологічний аудит: Замість переліку зброї, вчитель пропонує вправу «Оберіть свій арсенал». На основі описів Боплана учні порівнюють характеристики мушкета, піки та гаківниці [1, с. 90–92]. Важливо підвести школярів до висновку: козацька перевага полягала у масовому застосуванні вогнепальної зброї, що робило їхню піхоту непереможною в оборонному таборі.

3. Педагогічна ситуація: Вчитель моделює діалог між реєстровим козаком та повстанцем-«випищиком» напередодні битви під Жовтими Водами. Учні мають аргументувати, чому перехід реєстровців на бік Хмельницького був не зрадою присяги королю, а актом громадянської відповідальності перед власною нацією [44, с. 116].

Фрагмент уроку №2: «Анатомія перемоги: тактичне моделювання битви під Корсунем»

Цей фрагмент уроку спрямований на розвиток просторової компетентності. Ключовим методом тут є «історична реконструкція в реальному часі». Вчитель не показує готовий слайд, а поступово «будує» битву разом з учнями на контурній мапі або дошці.

Практичні кроки моделювання:

- Етап «Розвідка»: Учні аналізують фрагмент літопису про роботу розвідників Хмельницького та засідку Максима Кривоноса в Гороховій

Діброві [5, с. 64]. Питання: «Які особливості рельєфу (яри, ліс) зробили цей пункт ідеальним для пастки?».

- Етап «Стратегічна дилема»: Вчитель пропонує учням роль польських гетьманів М. Потоцького та М. Калиновського. «У вас є кавалерія, але ви в яру. Ваші дії?». Через обговорення учні мають самостійно дійти до усвідомлення помилки польського командування, що загнало власне військо у «мішок» [21, с. 102–105].
- Етап «Ціна перемоги»: Аналіз наслідків битви не лише через кількість трофеїв, а й через політичну зміну — повне знищення кадрової армії ворога, що відкрило шлях у серце Речі Посполитої [19, с. 158].

Система оцінювання (Принципи першого етапу)

Розробка системи оцінювання у межах нашого дослідження базується на відмові від механічного підрахунку правильних дат. Ми пропонуємо критеріальне оцінювання, де кожен бал відображає конкретну операцію мислення. Вчитель використовує «Картку компетентнісного поступу».

Основні напрями оцінювання:

- Джерелознавча грамотність: Оцінюється вміння учня знайти у тексті літопису конкретний доказ військової тактики (наприклад, згадку про вогонь з-під возів).
- Логічне обґрунтування: Учень отримує вищі бали, якщо може пояснити причинно-наслідковий зв’язок між діями розвідки та результатом битви [37, с. 62].
- Креативність та моделювання: Оцінюється здатність учня запропонувати власний тактичний маневр у межах ігрової ситуації, що не суперечить історичній достовірності та технічним можливостям XVII ст. [43, с. 49].

Таким чином, на першому етапі розробки ми сформували змістовий каркас уроків, де військове мистецтво Богдана Хмельницького подається як інтелектуальна та організаційна система. Запропоновані фрагменти уроків дозволяють вчителю відійти від трансляції готових знань до модерації

дослідницької діяльності учнів. Це забезпечує глибоке засвоєння матеріалу та реалізацію наскрізних ліній НУШ через занурення в реальні історичні контексти. Наступний етап розробки буде присвячений деталізації інструментарію оцінювання, створенню конкретних тестових завдань нового зразка (ситуативних тестів) та моделюванню підсумкового заняття-реконструкції, що завершить методичний цикл вивчення теми.

Продовження практичної розробки у межах другого етапу дозволяє фіналізувати методичний цикл вивчення теми, перейшовши від аналізу окремих перемог до синтезу знань та створення комплексної системи перевірки сформованості предметних компетентностей. На цьому етапі основна увага зосереджується на моделюванні підсумкового заняття-реконструкції, яке виступає логічним завершенням розділу про Хмельниччину, а також на розробці деталізованого інструментарію оцінювання. На відміну від традиційного тестування, пропонована система базується на принципах автентичного оцінювання, де учень демонструє здатність оперувати мілітарними категоріями XVII ст. у ситуаціях, наближених до реальної історичної практики [39, с. 148–150].

Завершальний фрагмент методичної розробки присвячений узагальненню військово-стратегічного досвіду Національної революції через призму «українських Канн» — битви під Батогом (1652 р.). Ця подія є ідеальним дидактичним матеріалом для перевірки здатності учнів синтезувати знання про розвідку, тактику табору та маневреність кавалерії.

Фрагмент уроку №3: «Битва під Батогом: тріумф стратегічного розрахунку» (Урок-реконструкція)

Цей фрагмент уроку будується за принципом «детективного розслідування». Учні отримують суперечливі дані про чисельність сторін та стан укріплень польського табору.

Методичний алгоритм «Військовий експерт»:

1. Критична верифікація даних: Учням пропонуються уривки з польських щоденників, де поразка пояснюється «несподіваністю» та

«зрадою», та фрагменти Літопису Самовидця про нічну підготовку козаків [5, с. 110; 17, с. 130]. Завдання: знайти у текстах докази того, що атака Хмельницького була не випадковою, а результатом тривалої облоги та психологічного тиску.

2. Моделювання оперативного плану: Робота в малих групах «Штаб гетьмана». Учні мають запропонувати схему атаки на польський укріплений табір, враховуючи наявність річки та лісових масивів. Важливо, щоб учні аргументували вибір часу атаки (світанок) та послідовність дій артилерії.

3. Етап «Анатомія реваншу»: Обговорення стратегічних наслідків перемоги. Учні мають пояснити, чому Батіг став крахом польських надій на швидке придушення повстання та як ця перемога вплинула на міжнародний авторитет Гетьманщини [21, с. 158].

У контексті НУШ оцінювання результатів навчання за темою військового мистецтва Б. Хмельницького має бути багаторівневим і спрямованим на вимірювання прогресу у розвитку історичного мислення. Ми виокремлюємо чотири рівні навчальних досягнень, кожен з яких має конкретні дескриптори мілітарної складової.

Критеріальна характеристика рівнів оцінювання:

- Початковий рівень (1–3 бали): Учень розпізнає на карті місця головних битв, називає роки Національно-визвольної війни та імена Богдана Хмельницького та його найближчих сподвижників. Здатний за допомогою вчителя дати визначення терміну «козацький табір» як оборонної споруди з возів.
- Середній рівень (4–6 балів): Учень репродукує за підручником перебіг битв під Жовтими Водами та Корсунем. Може описати зовнішній вигляд та озброєння козака-піхотинця, спираючись на ілюстрації. Здатний виділити в історичному тексті речення, де йдеться про воєнні дії [39, с. 152].

- Достатній рівень (7–9 балів): Учень самостійно пояснює причини перемог козацького війська, вказуючи на роль артилерії, розвідки та татарської допомоги. Може порівняти тактику козацького табору та польської гусарії. Здатний працювати з картою без підказок вчителя, позначаючи напрямки головних ударів війська Хмельницького [35, с. 26].
- Високий рівень (10–12 балів): Учень вільно аналізує стратегічний задум гетьмана у конкретній операції. Здатний деконструювати історичні міфи, зіставляючи різні джерела (наприклад, літописи та реляції іноземців). Може запропонувати обґрунтовану модель тактичної ситуації, враховуючи ландшафт та логістику. Висловлює власні критичні судження про роль психологічного чинника у війні [40, с. 142; 43, с. 52].

Інструментарій діагностики:

Для забезпечення об'єктивності оцінювання доцільно використовувати комбінацію методів:

1. Ситуативні тести: Завдання на кшталт «Ви — сотник розвідки. Отримано дані про рух ворога через переправу. Оберіть найбільш ефективний вид засідки із запропонованих і обґрунтуйте вибір за допомогою цитати з Боплана».
2. Картографічний тренінг: Заповнення контурної карти з елементами тактичного маневрування (нанесення стрілок обходу, позначення місць розташування табору та артилерійських батарей).
3. Проєктна робота: Створення віртуальної екскурсії «Шляхами перемог Хмельницького» або написання «Щоденника очевидця Пилявецької битви». Оцінюється не лише грамотність, а й історична достовірність деталей побуту та військової термінології [44, с. 118].

Логічний висновок. Запропонована методична система дозволяє вчителю інтегрувати глибокий історичний аналіз військового мистецтва XVII ст. у повсякденну практику викладання. Розроблені фрагменти уроків та критерії оцінювання створюють умови для переходу від формального контролю знань до реального вимірювання компетентнісного поступу учня. Це забезпечує тривке

засвоєння матеріалу про військову звитягу Богдана Хмельницького та формує навички критичного аналізу, що є фундаментальною метою сучасної історичної освіти. Таким чином, ми завершуємо практичну частину дослідження, синтезуючи наукову новизну стратегічного генія гетьмана з інноваційними вимогами дидактики.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній бакалаврській роботі здійснено комплексне теоретико-методичне та історичне дослідження проблеми вивчення військового мистецтва Богдана Хмельницького під час Національної революції XVII ст. у шкільному курсі історії України. На основі глибокого синтезу досягнень сучасної історичної науки (зокрема, мілітарної історії) та інноваційних дидактичних підходів, передбачених концепцією Нової української школи (НУШ), розроблено цілісну методичну систему. Ця система спрямована на подолання розриву між високим рівнем академічної реконструкції воєнних подій XVII ст. та спрощеним, фактологічним ретранслюванням цих процесів у шкільних підручниках.

Результати проведеного дослідження дають підстави зробити ґрунтовні висновки відповідно до поставлених завдань:

1. Щодо аналізу джерельної бази та стану дослідження проблеми (вирішення першого завдання):

Здійснений історіографічний та джерелознавчий аналіз засвідчив, що українська та зарубіжна академічна наука накопичила потужний масив знань, який докорінно змінює уявлення про військо гетьмана. Еволюція наукових поглядів пройшла шлях від романтизації «козацької стихії» (народницька школа) до визнання армії Б. Хмельницького регулярною мілітарною машиною, побудованою за принципами модерної військової інженерії (школи В. Смолія, В. Степанкова, І. Стороженка). Встановлено, що ключовим дидактичним ресурсом для школи є залучення першоджерел: літописів Самовидця та Г. Грабянки, технічних описів Г. Л. де Боплана, а також гетьманських універсалів. З’ясовано, що сучасне навчально-методичне забезпечення, попри його відповідність державним стандартам, відчуває гострий дефіцит інструментарію для інтерактивного опрацювання мілітарних тем. Шкільні програми потребують зміщення фокусу з вивчення дат і наслідків битв на аналіз логіки полководницьких рішень, що вимагає адаптації фахових історичних текстів для учнів 8-го класу без втрати їхньої наукової достовірності.

2. Щодо визначення ключових детермінант військової системи Гетьманщини як змістового ядра (вирішення другого завдання):

Доведено, що військово-стратегічний геній Богдана Хмельницького не був наслідком випадкових обставин, а спирався на глибоку модернізацію організаційної структури, озброєння та тактики. Змістовим ядром для шкільного курсу визначено «комбінаторну стратегію» гетьмана, яка полягала у філігранному поєднанні вогневої міцності козацької піхоти («рухомий табір»), маневреності татарської кавалерії, інженерного забезпечення та тотальної розвідки. Детальний аналіз переможних операцій 1648–1654 рр. (Жовті Води, Корсунь, Пилявці, Батіг) показав, що кожна битва була унікальним тактичним пазлом, де гетьман використовував ландшафт і психологічний стан ворога як зброю. Обґрунтовано необхідність імплементації в освітній процес поняття «інформаційно-психологічна операція» на прикладі дій козацької розвідки під Пилявцями. Таке структурування історичного матеріалу перетворює мілітарну історію з набору сухих фактів на систему інтелектуальних задач, що відповідає віковим особливостям пізнавальної діяльності восьмикласників.

3. Щодо дидактичного потенціалу інтерактивної візуалізації та картографії (вирішення третього завдання):

У роботі доведено, що традиційна описова методика є неефективною при вивченні багатовимірних просторових подій, якими є битви. Обґрунтовано та впроваджено методику «просторового занурення» та «тактичного нашарування». Використання Спеціальної карти Г. Л. де Боплана, контурних карт нового зразка та інтерактивних схем дозволяє перетворити учня з пасивного слухача на аналітика. Встановлено, що візуалізація театру воєнних дій (урахування ярів, боліт, переправ) є ключем до розуміння стратегічного задуму гетьмана (наприклад, засідки у Гороховій Діброві під Корсунем). Розроблені методичні алгоритми візуалізації доводять, що робота з простором формує не лише історичну, а й географічну та логічну компетентності, забезпечуючи глибоке емоційне та інтелектуальне залучення школярів до процесу реконструкції минулого.

4. Щодо методики критичного аналізу історичних текстів та деконструкції міфів (вирішення четвертого завдання):

Сформовано комплексний методичний алгоритм роботи з історичними джерелами («Джерельна лабораторія: Міф vs Реальність»), спрямований на розвиток критичного мислення учнів. Дослідження підтвердило, що історія козацьких війн надзвичайно міфологізована. Практика доводить: використання адаптованих цитат із літописів та реляцій іноземців у форматі перехресного порівняння дозволяє учням самостійно виявляти перебільшення (наприклад, щодо чисельності військ або ролі магії/характерництва) та спиратися на доказові факти технічної та тактичної переваги. Деконструкція міфів про козацьке військо (зокрема міфу про «некеровану масу») та заміна їх на концепт високоорганізованої європейської армії формує в учнів навички інформаційної гігієни та здатність протистояти пропагандистським маніпуляціям, що є безпосереднім виконанням завдань громадянської освітньої галузі.

5. Щодо розробки практичних інструментів навчання та системи оцінювання (вирішення п'ятого завдання):

Теоретичні напрацювання дослідження були трансформовані у конкретний методичний продукт: розроблено цикли фрагментів уроків-лабораторій («Військова реформа Б. Хмельницького», «Анатомія перемоги: Корсунь», «Битва під Батогом: тріумф стратегічного розрахунку»). Запропоновано авторські методики моделювання історичних ситуацій (рольові ігри, «Військова рада», розрахунок логістичного забезпечення полку), що забезпечують реалізацію наскрізних змістових ліній НУШ, зокрема «Громадянська відповідальність» та «Підприємливість». Кардинально переглянуто підходи до контролю знань: замість репродуктивного тестування запропоновано критеріальну систему автентичного оцінювання. Розроблено багаторівневі дескриптори, які вимірюють не пам'ять учня, а його здатність аргументувати тактичний вибір, аналізувати джерело та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки військових кампаній.

Військове мистецтво Богдана Хмельницького — це феномен, який виходить за межі суто національної історії, являючи собою яскравий приклад мілітарної революції Східної Європи XVII століття. Трансляція цього складного історичного концепту в систему шкільної освіти є викликом, який вимагає від сучасного вчителя відмови від застарілих догматичних підходів. Запропонована у кваліфікаційній роботі методична система доводить свою життєздатність тим, що вона повертає історії її аналітичну природу.

Проведене дослідження підтверджує гіпотезу про те, що зміщення акценту з наслідків бойових дій на процес їхньої підготовки та реалізації — через аналіз логістики, інженерії, дипломатії та розвідки — кардинально змінює ставлення учнів до предмета. Історія перестає бути наукою про минуле і стає школою стратегічного мислення. Школяр, який моделює засідку Максима Кривоноса або вираховує ресурсну базу для утримання козацького табору, здобуває навички, необхідні для успішної соціалізації у сучасному турбулентному світі: здатність прогнозувати ризики, критично оцінювати інформацію та приймати рішення в умовах дефіциту часу.

Практична значущість роботи полягає у тому, що створений дидактичний інструментарій повністю готовий до імплементації в освітній процес закладів загальної середньої освіти. Водночас дослідження не вичерпує всіх аспектів багатогранної проблеми. Перспективними напрямами подальших науково-методичних пошуків є розробка спеціалізованих цифрових симуляторів тактичних боїв для уроків історії, поглиблене вивчення військово-морського мистецтва козацтва та створення адаптованих збірників військових джерел XVII ст. для потреб базової школи.

В умовах сучасної збройної агресії проти України вивчення військової звитяги предків набуває виняткового екзистенційного значення. Формування мілітарної культури та поваги до збройних сил не може базуватися на порожньому пафосі; воно потребує міцного фундаменту доказової історії. Показавши Богдана Хмельницького не як міфічного героя з казки, а як геніального кризового менеджера, інтелектуала та жорсткого стратега, ми

формуємо в молодого покоління усвідомлення того, що національна незалежність здобувається не лише силою зброї, а й силою розуму, організації та єдності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / пер. з фр. Я. І. Кравець, З. П. Борисюк. Київ : Наукова думка, 1990. 256 с.

2. Величко С. В. Літопис : у 2 т. / пер. з книжної укр. мови, вступ. ст., комент. В. О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. Т. 1. 371 с.

3. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 740 с.

4. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. Київ : Знання, 1992. 192 с.

5. Літопис Самовидця / вид. підгот. Я. І. Дзира. Київ : Наукова думка, 1971. 208 с.

6. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. Збірник за документами актових книг / упоряд.: Сухих Л. А., Страшко В. В. Київ : [б. в.], 2008. 1011 с.

Історична та спеціальна військова література

7. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1969. 224 с.

8. Брехуненко В. А. Богдан Хмельницький. Київ : Простір, 2007. 268 с. (Серія «Укр. мілітарна історія»).

9. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.

10. Горобець В. М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2001. 190 с.

11. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 8, ч. 2. 640 с.

12. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 9, кн. 1. 880 с.

13. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. 2-ге вид., випр. і допов. Львів : Світ, 1990. 408 с.

14. Липинський В. К. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім століттю. Київ : Дніпро, 1997. 344 с.

15. Мицик Ю. А. Богдан Хмельницький. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 320 с.

16. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : КСД, 2016. 496 с.

17. Сергійчук В. І. Армія Богдана Хмельницького. Київ : Аграрна наука, 1996. 254 с.

18. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1995. 504 с.

19. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 352 с.

20. Степанков В. С. Розвідка і контррозвідка Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). Кам'янець-Подільський : Медобори, 2008. 144 с.

21. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Кн. 1. Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1996. 320 с.

22. Стороженко І. С. Битва на Жовтих Водах (квітень–травень 1648 р.) у світлі нових досліджень. *Український історичний журнал*. 1998. № 3. С. 3–15.

23. Туранли Ф. Ґ. Тюркські джерела до історії України (за матеріалами літописів та османських архівів). *Східний світ*. 2018. № 2. С. 60–75.

24. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. 318 с.

25. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. 312 с.

Навчально-методична література

26. Баханов К. О. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі. Запоріжжя : Просвіта, 2000. 160 с.

27. Баханов К. О. Організація особистісно-орієнтованого навчання на уроках історії. Харків : Основа, 2008. 159 с.

28. Бурлака О. В. Формування предметних компетентностей на уроках історії: практичний аспект. *Історія і суспільствознавство в школах України*. 2018. № 2. С. 15–19.

29. Вєнцева Н. О. Візуалізація навчальної інформації на уроках історії як засіб розвитку критичного мислення. *Наукові записки ТНПУ*. 2019. № 1. С. 56–63.

30. Власов В. С. Методика викладання історії в школі : навч. посіб. Київ : Вища школа, 2010. 310 с.

31. Власов В. С., Панарін О. Є., Топольницька Ю. А. Історія України : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти. Київ : Літера ЛТД, 2021. 256 с.

32. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. Харків : Ранок, 2016. 272 с.

33. Десятов Д. О. Практична методика навчання історії : посібник для вчителя. Харків : Основа, 2008. 144 с.

34. Комаров В. С. Формування історичних понять у школярів. Київ : Радянська школа, 1989. 120 с.

35. Костюк І. І. Використання картографічних матеріалів на уроках історії. *Історія в школах України*. 2020. № 5. С. 22–27.

36. Ладиченко Т. В. Викладання історії в школі: компетентнісний підхід. Київ : Знання, 2021. 240 с.

37. Мисан В. О. Джерелознавчий підхід у навчанні історії в школі. Київ : Генеза, 2012. 180 с.

38. Мокрогуз О. П. Інноваційні технології на уроках історії. Харків : Основа, 2005. 192 с.

39. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2006. 328 с.

40. Терно С. О. Розвиток критичного мислення старшокласників у процесі навчання історії. Запоріжжя : ЗНУ, 2011. 275 с.

41. Щупак І. Я., Бурлака О. В., Власова Н. С. Історія України : підруч. для 8 кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Оріон, 2021. 256 с.

Наукові статті (із наданих файлів) та нормативні видання

42. Балух В. О. Магістерські роботи: методичні рекомендації. Чернівці : Рута, 2003. 48 с.

43. Баранцев О. П. Тактичні особливості битв під Жовтими Водами та Корсунем: дидактичний аспект в контексті НУШ. *Сучасні освітні технології*. 2024. № 4. С. 45–52.

44. Боринець О. В. Формування громадянської та історичної компетентності учнів при вивченні Хмельниччини. *Педагогіка та психологія сьогодні*. 2025. № 1. С. 112–118.

45. Воєвідко Л. М. Методичні рекомендації з написання та оформлення дипломних робіт. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ, 2016. 64 с.

46. Волковинський О. С. Написання і захист дипломних та магістерських робіт. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. 50 с.

47. Гаврулик О. І. Висвітлення військового генія Хмельницького в умовах сучасної історичної освіти: виклики і перспективи. *Нова педагогічна думка*. 2025. № 2. С. 23–29.

48. Мельничук В. А. Сучасні підходи до візуалізації військово-історичного матеріалу Національно-визвольної війни в 8 класі. *Вісник післядипломної освіти*. 2025. № 3. С. 88–95.

49. Степанков В. С. Бакалаврська робота: методичні поради студентам історичного факультету. 2-ге вид., доп. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2017. 60 с.

50. Філінюк А. Г., Трембіцький А. М. Наукова робота студента: методичні рекомендації для студентів і магістрантів. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ, 2007. 52 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Адаптований текст історичного джерела для формування навичок критичного мислення (до підрозділу 3.3)

Тема: Військова інженерія та тактика козацького табору.

Джерело: Гійом Левассер де Боплан. «Опис України» (фрагмент, адаптований для учнів 8 класу).

«...Козаки є надзвичайно вправними у спорудженні таборів з возів. Коли вони виступають у похід степом, їхнє військо рухається у формі великого трикутника або прямокутника, утвореного кількома рядами зчеплених між собою возів. Усередині цього рухомого укріплення йде піхота та знаходиться командування. У кутах табору і між возами вони встановлюють свої мідні гармати. Якщо на них нападає татарська кіннота або польські гусари, козаки миттєво зупиняються, стягують вози ланцюгами і відкривають такий щільний вогонь з мушкетів та гаківниць, що жодна кіннота не здатна прорвати цю лінію. Я сам бачив, як п’ятсот козаків у такому таборі відбивали атаки кількох тисяч елітних вершників. Вони швидше загинуть до останнього, ніж здадуть свій табір...»

Методичний апарат до тексту (Завдання для учнів):

1. Первинне розуміння: Назвіть три ключові елементи козацького табору, про які згадує автор (вози, ланцюги, вогнепальна зброя).
2. Аналіз тактики: Чому, за описом Боплана, важка кавалерія противника була безсилою проти козацької піхоти? Яку роль у цьому відігравала артилерія?
3. Критична оцінка: Гійом де Боплан був французьким інженером на службі у польського короля. Чи міг він мати мотиви перебільшувати силу козаків? Чому свідчення противника про міць українського війська вважаються найбільш достовірними в історичній науці?

ДОДАТОК Б

Робочий аркуш для учнів: «Тактичне моделювання Корсунської битви» (до підрозділу 3.2)

Інструкція для учня: Уяви себе офіцером генерального штабу Богдана Хмельницького у травні 1648 року. Проаналізуй розвідувальні дані та розроби план перемоги над коронним військом.

Блок 1. Аналіз ландшафту (Географічна компетентність)

- Розвідувальні дані: Військо противника рухається шляхом, що проходить через Горохову Діброву. Це глибока балка (яр), густо поросла лісом та чагарниками. Дорога на дні яру розмита весняними дощами.
- Завдання: Поясни, чому польська важка кіннота (гусари) втратить свою головну перевагу — швидкість та силу таранного удару — у цій місцевості.

Блок 2. Інженерна підготовка (Підприємливість та логіка)

- Наказ Гетьмана: Затримати просування ворога в яру якнайдовше.
- Завдання: Запропонуй три способи використання дерев та рельєфу Горохової Діброви для створення штучних перешкод (наприклад: перекопування дороги, створення завалів із дерев, затоплення низин).

Блок 3. Розстановка сил (Просторова компетентність)

- Сили козаків: 1) Загін піхоти Максима Кривоноса з мушкетами; 2) Легка татарська кіннота Тугай-бея; 3) Артилерія.
- Завдання: Де саме ти розташуєш стрільців Кривоноса: на дні яру перед ворогом чи на схилах (висотах) по боках? Обґрунтуй своє рішення, враховуючи дальність польоту кулі та безпеку козаків.

Блок 4. Підсумковий висновок

- Сформулюй одним реченням головну причину розгрому польського війська під Корсунем, не використовуючи слова «героїзм» або «чисельність».

ДОДАТОК В

Критеріальна матриця оцінювання історичної реконструкції «Рада в Гетьмана» (до підрозділу 3.4)

Цей інструмент призначений для вчителя з метою об’єктивного оцінювання роботи учнів під час проведення рольових ігор та моделювання історичних ситуацій (наприклад, прийняття рішення перед битвою під Пилявцями або Батогом).

1. Історична достовірність (максимум 4 бали):

- 4 бали: Учень оперує виключно реальними історичними фактами, використовує автентичну мілітарну термінологію XVII ст. (мушкет, обозний, табір, клейноди), посилається на особливості рельєфу та погодні умови.
- 2-3 бали: Учень загалом дотримується історичного контексту, але допускає незначні анахронізми або плутає типи озброєння сторін.
- 0-1 бал: Судження учня базуються на сучасних уявленнях про війну, відсутнє розуміння специфіки військової справи раннього модерну.

2. Стратегічне та критичне мислення (максимум 4 бали):

- 4 бали: Учень чітко формулює проблему, пропонує кілька варіантів її вирішення (наприклад, фронтальний наступ чи засідка), зважує ризики кожного варіанта і робить логічний вибір, спираючись на аналіз сил противника.
- 2-3 бали: Учень пропонує лише один варіант дій, аргументація присутня, але є поверховою (наприклад, «треба атакувати, бо нас більше»).
- 0-1 бал: Учень не здатний обґрунтувати своє рішення, діє інтуїтивно без прив'язки до розвідувальних чи тактичних даних.

3. Реалізація змістових ліній НУШ (максимум 4 бали):

- 4 бали: Учень демонструє розуміння громадянської відповідальності (акцентує на необхідності збереження життів вояків) та підприємливості

(раціонально розподіляє порох, провіант, використовує трофеї). Звертає увагу на психологічний стан війська.

- 2-3 бали: Змістові лінії реалізовані частково, увага зосереджена виключно на процесі знищення ворога без урахування логістики чи етики військової справи.
- 0-1 бал: Учень ігнорує питання забезпечення війська та наслідки прийнятих рішень для загального ходу кампанії.

Загальна оцінка виводиться шляхом сумування балів за кожним критерієм (від 1 до 12 балів).